

Əgər 2000-ci ildə kənd təsərrüfatında 55,4 milyon AZN ümumi məhsul istehsal edilmişdirsə 2005-ci ildə bundan 77,4 faiz çox, yəni 98,3 milyon AZN məhsul istehsal edilmişdir.

Muxtar respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması ilə əlaqədar onun mühüm tərkib hissəsi sayılan aqrar sahədə uğurla həyata keçirilən islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatının sosial və sahə strukturunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. İri təsərrüfatların yerində müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı çoxsaylı təsərrüfat subyektlərinin - kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, kəndli və fermer təsərrüfatlarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq torpaqların, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin mal-qara və quşların, kənd təsərrüfatı binalarının, tikililərin

sayının və sairənin dəqiq uçotunun aparılmasına ehtiyac yaranmışdır. Məhz bu məqsədlə keçirilmiş kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması nəticəsində mövcud vəziyyətə dair dolğun və hərtərəfli məlumatlar əldə olunmuşdur ki, bütün bunlar da kənd təsərrüfatı potensialının davamlı inkişafını səciyyələndirir.

Aparılan məqsədyönlü tədbirlər və əhalidə xüsusi mülkiyyətə münasibətin koklü dəyişməsi, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin üstün istiqamət olması öz növbəsində muxtar respublikada il ərzində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmünün artmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. 2005-ci il ərzində muxtar respublikada ümumilikdə 98,3 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunmuşdur ki, bu da 2000-ci ilin müvafiq göstəricisindən 77,4 faiz çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda (2004-2008-ci illər) 2. Abbasov T.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bazarın formalaşması və inkişafının əsas xüsusiyyətləri. Bakı: ADRU-nun mətbəəsi, 2005, 303 s.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

R.Ə.BAYRAMƏLİYEV, aspirant
AzETKTI və TI

Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) cəmiyyət üzvlərinin şəxsi gəlir və ya mənfəət əldə etməyə yönəldilən öz riski və öz əmlak sahibliyi ilə həyata keçirilən müstəqil təşəbbüskar iqtisadi fəaliyyətdir. Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının ən vacib elementi kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirilməlidir: iqtisadiyyatın lazımı çevikliyini, istehsalın ixtisaslaşması, kooperasiyalashmanın təmin olunmasını, yüksək səmərəliliyə nail olunmasına, bazar rəqabətinin yaradılması və bazar konyunkturasının dəyişməsi zamanı istehlak bazarında yaranmış qıtlığın tez bir zamanda aradan qaldırılmasına, həmçinin sahibkarlıq işçilərin maddi marağının artması və işgüzar münasibətlərin tez bir zamanda formalaşmasına; əhalinin məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə, istehlak bazarında bolluğun yaranmasına xidmət etməlidir. Odur ki, respublikada xüsusilə onun aqrar bölməsində sahibkarlığın inkişafına, təsərrüfatların səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Araşdırmalar, xarici ölkələrin bu sahədə əldə etdiyi təcrübə göstərir ki, respublikada bazar iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətinə uyğun olaraq sahibkarlığın formalaşması və sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitində səmərəli tənzimləmə mexanizminin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Odur ki, respublikanın aqrar bölməsində sahibkarlığın formalaşması və inkişafının tənzimlənməsinin çevik təşkilatı quruluşu yaradılmalı, onun hüquqi, informasiya bazası, infrastruktur, maliyyələşmə, kreditləşmə mexanizmi yaradılmalıdır. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, sahibkarlığın formalaşması prosesində

aqrar-sənaye müəssisələrinin müstəqillik, sərbəstlik, operativlik, mənfəət götürmək üçün maksimum maraq və sair amillərin düzgün nəzərə alınması və səmərəli əlaqələndirilməsi ölkədə iqtisadi artıma, təsərrüfatların səmərəli fəaliyyətinə yol açsın.

Sahibkarlığın formalaşması və inkişafı şəraitində səmərəlilik iqtisadi baxımdan çox əhatəli anlayışdır. Çünki, iqtisadi səmərəlilik kompleks amillər sisteminə asılı olub bilavasitə torpaqla, təbii-iqtisadi şəraitlə, mövcud təsərrüfatçılıq formaları və başqa resurs ehtiyatları, ondan istifadə səviyyəsi ilə bağlıdır. Odur ki, maddi nemətlər istehsalı sahəsində, xüsusilə aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün onu xarakterizə edən göstəricilər kompleks şəkildə və sistemləşdirilmiş formada öyrənilməlidir. Burada xalis gəlirlə (mənfəətlə) yanaşı əmək məhsuldarlığı, fond verimi, fond tutumu, məhsulların maya dəyəri, rentabellik, həmçinin sahibkarlığın formalaşmasını təmin edən texnoloji, iqtisadi amillər, sosial amillər əsas götürülməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə bir sıra amillər (təbii, bazar amilləri, iqtisadi amillər, təşkilati, idarəetmə, sosial amillər, istehsal-iqtisadi əlaqələr və s.) təsir göstərir. Belə ki, aqrotexniki, təşkilati, iqtisadi, texniki tədbirlərin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyi şəraitdə belə təsərrüfatlar səmərəli fəaliyyət göstərməyə bilər. Həmçinin aqrar bölmədə istifadə olunan sənaye məşəli məhsulların, başqa resursların qiymətinin kəskin artdığı bir şəraitdə

sahibkarlar istehsal edib satdığı məhsullardan əldə etdikləri pul vəsaiti ilə çəkdiqləri xərcləri ödəməyə bilər. Eyni zamanda aqrar sahədə əmtəə istehsalçıları xarici bazarın zərərli təsirindən qorunmadıqda və təminatı daxili bazar olmadığı bir şəraitdə istehsalın səmərəliliyi aşağı düşə bilər. Odur ki, aqrar bölmədə sahibkarlığın formalaşması və inkişafı problemləri öyrənilərkən göstərilən amillər nəzərə alınmalıdır:

-aqrar bölməyə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;

-məqsədli dövlət proqramı əsasında meliorasiya, irriqasiya işlərinin aparılması, vacib istehsal vasitələrinin istehsal bazasının yaradılması;

-aqrar sahədə yoluxucu xəstəliklərə, zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin aparılmasına, kənd təsərrüfatına, elmi təminata, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasına dövlət vəsaitinin ayrılması;

-mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti ilə onların istehsalında istifadə olunan sənaye məhsulları arasında mütənasibliyin təmin edilməsi;

-müxtəlif istehsal şəraitinə malik olan regionlarda, təsərrüfatlarda eyni iqtisadi şəraitin yaradılması üçün fərqli kredit, fərqli vergi tətbiqinin təmin edilməsi;

-aqrar bazarın dövlət tənzimlənməsi məqsədilə mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılması.

Araşdırmalar, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahədə istehsalın səmərəliliyinə, sahibkarlığın formalaşmasına və inkişafına bazar amili və bununla bağlı iqtisadi amillər o zaman ciddi təsir göstərə bilər ki, əhaliyə təklif olunan məhsullar ucuz və həm də keyfiyyətli olsun, emal sənayesinin, yeyinti sənaye müəssisələrinin istehlak tələbatını ödəyə bilsin, marketing işi yeni tələblər səviyyəsində qurulsun, tələb və təklifin arasındakı nisbətdən asılı olaraq qiymətlər tənzimlənsin. Lakin təcrübə göstərir ki, aqrar sahədə sahibkarların, başqa kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsullar tərkibinə, keyfiyyət göstəricisinə, əmtəəlik görkəminə və strukturuna görə tələbatdan aşağı səviyyədədir. Odur ki, aqrar sahədə islahatların gedşini sürətləndirməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bazarın tələbinə uyğun keyfiyyətli, müxtəlif çeşiddə məhsul istehsalının artırılmasına, onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə ciddi say göstərməlidir. Bu məqsədlə xarici investisiyaların, iş adamlarının respublikanın əlverişli regionlarına cəlb olunmasına ciddi say göstərməlidir. (1)

Sahibkarlığın formalaşması və inkişafı şəraitində aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin təklif olunan göstəricilərin əksəriyyəti istehsal intisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində ümumiləşdirici funksiyasını yerinə yetirmir. Fikrimizcə aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vahid, ümumiləşdirici göstərici kimi xalis gəlir (mənfəət) göstəricisindən istifadə olunması daha məqsədəuyğun

undur.

Belə ki, xalis gəlirin həcmi, onun sahə vahidinə düşən hissəsinin artırılması aqrar sahədə geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək, sosial-iqtisadi problemləri həll etmək baxımından daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, başqa göstəricilərdən fərqli olaraq xalis gəlir (mənfəət) sahibkarlığın, təsərrüfatların, başqa özəl qurumların fəaliyyətini səmərəlilik baxımından daha düzgün xarakterizə edə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, başqa təsərrüfatçılıq formalarından fərqli olaraq fərdi kəndli (fermer) təsərrüfatları məhsul istehsalının artımının, istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Son illərdə bu istiqamətdə əldə edilmiş nəticənin və xarici ölkələrin tarixən toplanmış təcrübəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi göstərir ki, bir təsərrüfatçılıq forması, sahibkarlıq subyekti kimi fərdi kəndli (fermer) təsərrüfatları çevikliyi, idarəetmə və xidmət sisteminin yaxşılaşdırılması, daha mütərəqqi metodların tətbiqi, qiymət, investisiya, maliyyə, kredit, vergi siyasətinin aparılması, kooperasiya olunmaq, integrasiya əlaqələrinə girmək, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından daha əlverişli və perspektivlidir. Odur ki, aqrar sahədə islahatların gedşinə yenidən baxarkən respublikanın regional xüsusiyyətləri, əhalinin bu təsərrüfatçılıq formasına meyli nəzərə alınmaqla kəndli (fermer) təsərrüfatlarının yaradılmasına, onun formalaşması və inkişafına üstünlük verilməlidir.

Hesablamalar və əldə edilmiş təcrübənin nəticəsi göstərir ki, aqrar bölmədə istehsalın intensiv inkişafının təmin edilməsi sahibkarlığın formalaşmasına, məhsul istehsalının artımına, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə bilavasitə təsir edir. Belə ki, 1998-ci ilə müqayisədə 2003-cü ildə aqrar bölmədə zərərli işləyən təsərrüfatların sayı 12,1 dəfə, 2000-cü ilə müqayisədə 2,5 dəfə azalmış, mənfəətin məbləği artaraq 2,2 milyard manata çatmış, istehsalın rentabelliği 0,9%-ə çatmışdır. Bitkiçilikdə bu göstəricilər artaraq 6,9 milyard manat və 27,7% təşkil etmişdir. Odur ki, intensiv amillərdən istifadə etməklə fermer təsərrüfatlarının sahələr üzrə ixtisaslaşmasına, xarici və daxili investisiyaları cəlb etməklə istehsalın təmərküzləşməsinə, xammal istehsalı, emalı və istehlakçılara çatdırılmasının mərkəzləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə məhsul istehsalı artımının səmərəliliyinin təmin edilməsində kimyalaşmanın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bu istiqamətdə inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan təcrübə və əldə edilən nəticə göstərir ki, hər hektar sahədən götürülən məhsulun 40-50 %-ə qədər kimyəvi maddələrin payına düşür. Lakin kimyəvi maddələrin məhsul istehsalının artımında rolu və əhəmiyyətinə baxmayaraq ondan istifadə səviyyəsi aşağıdır. Aqrar sahənin inkişafında kimyalaşmanın rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq torpaqların iqtisadi mühəndisliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin hazırlanaraq həyata keçirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamət-

lərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

-müxtəlif kimyalaşdırma vasitələrinin tətbiqi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrə təsərrüfatların artan tələbatı (dozalar, müddətlər, verilmə üsulları);

-aqrokimyəvi xidmətin yerinə yetirilməsinin təşkilatı. Burada elə təşkilati formaların tətbiqi nəzərdə tutulur ki, verilən elmi tövsiyələri əsaslandırmaq mümkün olsun;

-aqrar bölmənin kimyalaşdırma vasitələri ilə təmin olunması (mineral gübrələrin zənginləşdirilməsi, ümumi istehsalda kompleks gübrələrin xüsusi çəkisinin artırılması).(2)

Aparılan tədqiqatın nəticəsi və təcrübə göstərir ki, respublikada, onun regionlarında torpaqların yaxşılaşdırılması, suvarmanı tətbiq etmədən yüksək məhsul və iqtisadi səmərə əldə etmək mümkün deyil. Lakin son on il ərzində respublikada meliorasiya-irriqasiya işlərinin lazımı səviyyədə aparılmaması əkin sahələrinin 85,0 %-ə qədərini külək, su eroziyasına məruz qalmasına, şorlaşmasına səbəb olmuş, suvarma sistemləri qismən sıradan çıxmışdır. Özəlləşdirmə nəticəsində əvvəllər dövlət müəssisələrinin bazasında yaradılan təsərrüfatların, müəssisələrin maliyyə imkanları torpağın yaxşılaşdırılması istiqamətində irimiqyaslı tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermir. Fikrimizcə xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsini əsas götürməklə meliorasiya-irriqasiya işinə büdcənin formalaşmasından asılı olaraq dövlət vəsaitinin ayrılmasına və onun tənzimləyici funksiyasının gücləndirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, sahələr üzrə sahibkarlığın formalaşması və inkişafında, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında regional xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Lakin toplanmış təcrübə göstərir ki, respublikanın regionlarında müxtəlif növlü təsərrüfat formaları yaradılarkən ərazinin torpaq-iqlim şəraiti, istehsalın tarixən ixtisaslaşma istiqaməti, formalaşmış infrastruktur tam nəzərə alınmır. Belə bir vəziyyət yeni yaradılmış təsərrüfatlarda məhsul istehsalının artırılması imkanlarını məhdudlaşdırır, xidmətlərin səmərəsini azaldır. Odur ki, islahatlar aparılarkən, yeni təsərrüfat formaları yaradılarkən regional xüsusiyyətlər və bununla bağlı başqa amillər nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədin reallaşması üçün aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və kəndli (fer-

mer) təsərrüfatları birliyinin regionlar, istehsal istiqamətləri üzrə yaradılmasının və fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi əsaslarına dair qəbul olunmuş qanunların, normativ aktların yeni mövqedən yanaşılmaqla təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi;

- istehsal istiqamətləri üzrə kəndli (fermer) təsərrüfatları və onların birliyi yaradılarkən onların normal fəaliyyəti üçün vacib olan istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasına dövlət təminatı;

- kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, onların birliyinin yeni, nisbətən təkmil iqtisadi mexanizminin formalaşması.

Hesablamalar, xarici ölkənin təcrübəsi göstərir ki, adambaşına az yararlı torpaq sahəsi, əkin yeri düşən Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi naminə Almaniyə təcrübəsindən istifadə (özünü doğrultmayan təsərrüfatlar möhkəmlənməli, yaşamaqabiliyyətli olmalıdır, əks təqdirdə onlar dövlətin və öz mənafeləri naminə torpaqlarını başqa təsərrüfatların möhkəmlənməsi üçün verilməlidir) edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Hazırda torpaqların özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilməsinə baxmayaraq onlardan səmərəli istifadə olunmur. Bəzi mülk sahibləri torpaq sahələrini ölü kapital kimi saxlamağa üstünlük verirlər. Odur ki, bu problem dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi və dövlət maraqları, ixrac potensialı nəzərə alınmaqla həll edilməlidir.

Sahibkarlığın formalaşması və inkişafı şəraitində aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri texniki xidmətin yeni prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Lakin əvvəllər vahid təsərrüfat formasında fəaliyyət göstərən və bir-birindən nisbətən aralı məsafədə yerləşən kəndlər ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Həmin kənddə yaşayanları və əmlak payı olanların əksəriyyətini qohumluq əlaqələri birləşdirir. Odur ki, mövcud olan belə kəndlərdə miniservis xidmətinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı texniki xidmət formaları təşkil edilərkən müxtəlif istehsal istiqamətli təsərrüfatların parametrləri, suvarma şəraiti, torpaqların texniki tərkibləri, sahələrin spesifikasiyi və başqa amillər nəzərə alınmalı, buna münasib maşın və avadanlıqlar seçilməli, maddi-texniki baza yaradılmalıdır. Həmçinin regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ərazidə texniki resurslar bazarı assosiasiyasının yaradılmasına böyük əhəmiyyət verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı - 2003, 315 s. 2. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. - Bakı, 1992. 3. Новичков В.И., Халашников И.Б., Новичкова В. И. Аграрная политика, учебное пособие. Москва 2001-с. 288.